

Sinteze teoretice

Noi tendințe în studierea reprezentărilor sociale

Florin BOTOȘINEANU¹

Rezumat: Ultimele două decenii s-au distins ca o perioadă de mari realizări în domeniul psihologiei sociale, progres care a determinat o masivă diversificare a domeniilor sale de cercetare, alături de un interes tot mai mare pentru conceptele sale fundamentale. Având ca scop prezentarea unei sinteze a evoluției conceptului de reprezentări sociale și evidențiind acele teorii care prin coerența, dar și prin contradicțiile lor, au determinat consistența sa, acest articol identifică abordările fundamentale ale unei realități sociale complexe, studiată din diverse puncte de vedere: descriptiv și funcțional, structural și normativ, practic și teoretic.

Repere istorice

După anii '90, evoluția psihologiei sociale a adus cu sine și un firesc progres în studiul reprezentărilor sociale (RS). Astfel, putem vorbi despre multiplicarea cercetărilor, fapt ce a condus la stabilirea unor metodologii care au permis obținerea unor rezultate comparative, dar și la apariția unor încercări de statuire a unor metode noi, care fie se deschid spre diferite abordări experimentale (metoda punerii în discuție a nucleului central, schemele cognitive de bază – SCB, inducerea unui scenariu ambiguu etc.), fie propun noi tehnici de tratament a datelor obținute pe teren (metoda triangulației, analiza de similitudini, metoda Alceste etc.). Numeroasele tentative punctuale apărute în ultima vreme nu fac decât să îmbogățească arsenalul de metode nou create sau doar adaptate subiectului și să sporească rigurozitatea construcției teoretice referitoare la RS prin noi precizări care numai aparent țin de detaliu: rolul acțiunii în procesul reprezentării și al construcției identitare (Amerio, De Piccoli, 1991), condițiile schimbării unui sistem de reprezentări sociale (Cavallo, Iannacconne, 1993), relațiile de

---

¹ Psiholog, Școala Specială Pașcani, doctorand la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

determinare reciprocă între RS (Brandin, Choulot, Gaffié, 1998), evoluția nucleului central în funcție de identificare și de contextul de evocare (Bataille, Mias, 2002), raportul de determinare între reprezentarea socială și apropierea/contactul dintre indivizi și obiectul reprezentării (Moliner, Gutermann, 2004), și lista ar putea continua.

Pe fondul generalizării noțiunii de reprezentare socială pe palierul teoretic al multor discipline din sfera socio-umanului și în condițiile impunerii (deloc surprinzătoare) a acesteia chiar la nivelul conversației cotidiene, reprezentările aproape că au ajuns un loc comun. Putem spune chiar că ele au devenit la fel de cunoscute ca și psihaliza (cu care are și anumite similitudini în privința traiectoriei), trecând în același timp de la statutul de subiect de controversă aprinse la acela de noțiune fundamentală în studiul psihologiei sociale. Pe de altă parte, cercetători din diverse domenii au început să ia în considerație conceptul de RS și să urmărească evoluția acestuia în contact (sau în comparație) cu diferite elemente din cadrul disciplinei proprii.

Efect al creșterii puterii de atracție exercitate de această sferă de interes (dar și, într-o viziune logic-deterministă, cauză a acesteia), multiplicarea studiilor consacrate subiectului, care au fost difuzate atât prin reviste de specialitate, cât și în publicații de popularizare a științei pentru uzul publicului larg, a fost potențată de controversele științifice iscate în jurul statutului acestei noțiuni, care s-au dovedit a fi benefice pentru dezvoltarea domeniului.

Cu toate că, în raport cu teoriile fondatoare ale RS, în ultimele două decenii (perioadă de timp pe care ne-am propus să o luăm în calcul) nu s-au înregistrat schimbări fundamentale, există totuși o evoluție, în anumite puncte (metodologie, diversitatea obiectelor reprezentării etc.) chiar remarcabilă, care ne permite să le considerăm elemente de bază ale psihologiei sociale, cu implicații multiple nu numai în acest domeniu, ci și în disciplinele conexe.

1. Reprezentările sociale ca reflectare a realității

Multe din criticile adresate teoriei RS pleacă de la controverse care datează încă de la apariția psihologiei sociale: cât este individual și cât este social într-o RS? Cine este mai important: individul sau grupul? Ce a fost mai întâi: reprezentarea sau individul (cu trimitere la teoriile care afirmă că individul se naște într-o lume a reprezentărilor gata formate, *themata*, *arhetipuri* etc.)? Care este influența comunicării asupra formării RS? etc. Iată doar câteva dintre provocările lansate la adresa teoriei RS, la care cercetătorii angajați în studiul acestora au încercat să răspundă.

Momentul zero în lansarea psihologiei sociale este și punctul de origine a numeroase demersuri conceptuale și metodologice care se înscriu în această paradigmă, organizându-se în mai multe orientări: studierea incidenței structurii sociale în elaborarea unei reprezentări (Doise, 1986), analiza dinamicii reprezentării și a caracteristicilor sale structurale în relație cu practicile sociale (Abric, 1987) și examinarea rolului reglator al reprezentării asupra interacțiunilor sociale în care intervin într-un mediu dat (Jodelet, 1989a).

Pornind în cercetarea RS pe filiera studiului opiniilor și atitudinilor, dar și a comunicării sociale, mai exact al parcursului informației și al prelucrării acesteia, Moscovici (1961, 1962, 1967) ia atitudine, într-un studiu din 1997, față de cunoașterea actuală, observând că aceasta se bazează mai puțin pe experiența directă și mai mult pe cea mediată. De altfel, și alți cercetători au apreciat că în elaborarea reprezentărilor intervin atât rețelele de comunicare informale, cât și cele mediatice sau instituționalizate care facilitează sau deschid calea unor procese de influență, chiar de manipulare socială. Așadar, în condițiile exploziei informaționale actuale, suntem obligați la un dublu proces de adaptare: pe de o parte, se impune adaptarea structurilor gândirii prin reevaluarea categoriilor existente pentru a permite integrarea noilor conținuturi, iar pe de altă parte, este necesar apelul la o procesare cât mai rapidă a informațiilor (Curelaru, 2006). Constatăm că astăzi experiența este substituită cu reprezentările sociale care reprezintă adevărate relee indispensabile adaptării la lumea de azi. Dacă, pentru omul primitiv, la baza cunoașterii sale stătea lumea naturală, pentru omul modern, lumea naturală este doar o sursă parțială de cunoaștere, dacă luăm în considerare proliferarea agenților care mediază contactul cu informația „la prima mână”. Aceasta este, de altfel, și opinia lui Abric (1994), care constată că în prezent nu mai există realitate obiectivă a priori, toată realitatea fiind reprezentată (sau, mai concret, contactul cu realitatea obiectivă fiind mediat). Pentru omul modern, sursa reprezentărilor este mai ales știința, care a cunoscut în ultimii 50 de ani o explozie fără precedent, depășind tot ceea ce s-a descoperit până acum, iar cel mai important vehicul de livrare a informațiilor (cu rol de mediator) – și nu de puține ori chiar de producere a acestora – este mass-media. Subiectul nu poate refuza aceste informații care sunt sursele principale de formare/transformare a RS, unul dintre principalele scopuri ale RS fiind acela „de a face ceva nefamiliar, sau chiar nefamiliaritatea însăși familiară” (Moscovici, 1997, p. 58).

Dacă avem în vedere faptul că RS se află cu obiectul cunoașterii într-un raport de simbolizare (putându-l înlocui) și chiar de interpretare (oferindu-i semnificații), și apare ca o formă de construcție a subiectului, putem accepta

ideea că elaborarea RS este influențată atât de caracteristicile obiectului, cât și de cele ale subiectului (de altfel, pe urmele lui Moscovici, și Denise Jodelet [1989b, p. 78] vorbește despre dificultatea de a face distincția dintre obiect și subiect, întrucât RS „acționează simultan asupra stimulului și asupra răspunsului”). Privind din perspectiva acestei diversități de semnificații, reprezentările îi exprimă pe cei care le construiesc și care le dau un anumit sens, în condițiile în care acestea sunt mai ales producții de grup: „Reprezentarea este o formă de cunoaștere elaborată social și împărtășită, având un scop practic și concurând la construirea unei realități comune unui ansamblu social” (Jodelet, 1995, p. 102).

Individul reconstruiește obiectul, îl reevaluează, și, la rândul său, obiectul există doar prin semnificația pe care i-o dă individul/grupul care-l pune în valoare (Neculau, 1996). Așadar, putem spune că reprezentarea este socială pentru că individul, intrând în contact cu realitatea „obiectivă”, o reconstituie, o integrează organizării sale cognitive, sistemului de valori, contextului său social și ideologic. Prin urmare, reprezentarea ajută subiectul să-și adapteze conduita la mediu și să se înscrie în practica socială. Pe de altă parte, o reprezentare este socială prin conținuturile și procesele sale, fiind determinată și chiar produsă social, dar și prin faptul că ea vizează un obiect social.

Din perspectiva antropologică pe care o adoptă, Denise Jodelet vede RS ca pe o „formă de cunoaștere elaborată social și împărtășită, având un scop practic” (Jodelet, 1995, p. 102), ceea ce înseamnă că reprezentările nu se formează pur și simplu, în orice moment, ci sunt elaborate de grup în funcție de un scop anume, pentru a se familiariza cu o realitate socială (de exemplu SIDA considerată o boală-pedeapsă, apărută ca urmare a decăderii morale a societății). În viziunea lui Abric, „reprezentarea socială reprezintă produsul și procesul unei activități mentale prin care un individ sau un grup reconstituie realitatea cu care este confruntat și căreia îi atribuie o semnificație specifică” (Abric, 2001, p. 188).

Găsindu-și sursele primare în sociologia durkheimiană, noțiunea de reprezentare socială s-a dezvoltat din aceea de reprezentare colectivă. Încă din 1961, Moscovici are intuiția existenței unei realități complexe, în fapt a unui fenomen (vezi și Moscovici, 1995), pe care îl numește *reprezentare socială*, pe care îl fundamentează ca pe un concept aproape integral „renovat” în raport cu noțiunea-sursă și pentru care propune, în virtutea dublei sale naturi, socială și psihică (vezi și Moscovici, 1976, p. 43 și passim), o abordare bilaterală, sociologică și psihologică. În linia tradiției, majoritatea cercetătorilor contemporani admit rolul de mediator între individual și social pe care RS îl joacă, prin însăși conexiunea strânsă între

aceasta și grupul care o produce. Astfel, RS este proiectată ca o realitate produsă, generată colectiv, fiind o dimensiune a grupurilor sociale și neputând exista în afara grupului (Moscovici, 1976). În consecință, împărtășite de membrii aceluiași grup, reprezentările sociale construiesc o viziune a realității pentru acest grup, „viziune care poate intra în conflict cu cea a altor grupuri și este un ghid pentru acțiune și schimburi cotidiene” (Jodelet, 1995, p. 101).

În aceeași măsură a tradiției durkheimiene (lărgită și adâncită, cum am văzut, de însuși întemeietorul psihologiei sociale), Rouquette preia de la ilustrul sociolog termenul de reprezentare colectivă, pe care îl nuanțează prin evidențierea caracterului său difuz și universal: „[RS] apare acolo unde ne așteptăm mai puțin și este întotdeauna difuză. Este în același timp amonte și în aval, aici și altundeva. Ea traversează sau in-formează întreaga experiență umană” (Rouquette, 1998, p. 22). Privite din această perspectivă generală, RS sunt atât de răspândite, încât practic nu pot fi definite foarte exact. Scheme, imagini, opinii, atitudini, norme și raționamente – toate sunt, sau pot deveni, reprezentări colective. În acest ansamblu aparent disparat, Rouquette găsește totuși un fir roșu: vorbirea (sau comunicarea, în termenii lui Moscovici, 1995, a cărui opinie o împărtășim). Indivizii și grupurile creează RS în cursul comunicării și al cooperării, iar acestea ar trebui văzute ca un mod specific de înțelegere și comunicare: „reprezentarea se transmite, se dezvoltă se transformă sau se întărește pornind tot de la vorbire” (Rouquette, 1998, p. 51). Având ca punct de plecare comunicarea interindividuală, RS devine astfel o legătură care unește indivizii. Într-adevăr, toți acești referenți cognitivi sunt exprimați într-un fel sau altul pentru că altfel nu pot fi împărtășii în cadrul grupului. Dacă nu sunt exprimați, nici nu se poate considera că există. Nefiind puși în circulație, nu se pot îmbogăți, nu pot să capete noi sensuri și noi funcții care să îmbogățească capacitățile adaptative ale grupului, pentru că RS are și o funcție adaptativă care facilitează plasticitatea acestuia.

Prin urmare, RS pot fi abordate și gândite din perspectivă comunicațională, ele fiind cele care direcționează comunicarea socială și contribuie la formarea conduitelor și atitudinilor față de anumite obiecte/teorii/idei care circulă în câmpul social. De altfel, teoriile actuale văd RS ca pe un ansamblu de organizări complexe de opinii construite la nivel societal, referitoare la un obiect social, rezultând dintr-un ansamblu de comunicări și care permit adaptarea la mediu (Roussiau și Bonardi, 2001). RS ne apar astfel ca niște ansambluri de cunoștințe care se află în legătură cu mediul indivizilor și au particularitatea de a fi fost produse colectiv în cadrul unor procese determinate social. Ele orientează modul în care este perceput

mediul înconjurător, acțiunile individuale sau colective și comunicarea (Moliner, 2001). *RS are întotdeauna un obiect și un subiect și reprezintă ceva pentru cineva.*

Deși nu prezintă limite bine definite, RS nu este totuși o structură izolată deoarece, la un moment dat, membrii unui anumit grup împărtășesc un număr de RS care interacționează mai mult sau mai puțin în evoluția lor. Aceasta deoarece membrii grupului nu intră independent în contact cu diversele obiecte sociale; mai mult, contactul lor cu acestea este influențat de normele și procesele care funcționează în interiorul grupului, de contactele anterioare cu obiecte sociale asemănătoare. Așadar, toate interacțiunile dintre grupurile sociale angajează interpretări ale obiectelor sociale, aceste reprezentări având un rol esențial în definirea și conservarea identității grupului (Abric, 1994).

Privind RS din perspectiva relației cu realitatea, Moliner, le interpretează ca pe o „grilă de lectură” (sintagmă care dă și titlul cărții sale din 1992): „un ansamblu de informații, de cunoștințe care permit punerea în relație a unui număr de simboluri, o unealtă care realizează o decupare a informației inițiale inițiind un proces de decodare a acesteia” (Moliner, 1992, p. 27). În urma acestui decupaj informațional, unele componente sunt selecționate în detrimentul altora, care sunt neglijate. Toate acestea se produc prin combinația dintre un anumit conținut de cunoștințe și un mod de funcționare, perspectivă din care RS poate fi privită ca un proces.

Privilegiind aspectul structural și privind reprezentările la modul general, prin prisma organizării lor, Fischer (1987) proiectează RS ca un proces de transformare a unei realități sociale într-un obiect mental (schema figurativă), proces care nu poate face abstracție de influența poziției ocupată de individ, a statutului său social, asupra selecției conținuturilor (acesta ar putea fi corespondentul procesului de obiectificare). Mediind comunicarea socială prin facilitarea schimburilor dintre indivizi aflați în grupuri sociale, instituții, categorii sociale diferite, RS recrează realitatea, facilitează remodelarea acesteia conform contextului socio-cultural și normelor grupului și, în același timp, facilitează familiarizarea grupului cu noi realități, obiecte sociale etc. (proces asemănător ancorării).

1.1. Structura RS: coerențe și contradicții

Deși abordările contemporane nu aduc răsturnări spectaculoase ale concepției în legătură cu structura RS, considerăm că în ultimele două decenii s-au impus o serie de elemente noi, care își au importanța lor în rafinarea concepției de ansamblu asupra domeniului. Prin punerea în discuție a unor aspecte statuate de inițiatorii teoriilor fundamentale în studiul RS de

pe poziții teoretice nu neapărat contradictorii cu aceștia și, pe de altă parte, prin propunerea a noi metode de studiu și de prelucrare a datelor, cercetările au devenit mai nuanțate, reușindu-se evidențierea unor noi elemente structurale, clarificarea rolului jucat de nucleul central și elementele periferice în funcționarea RS, demonstrarea legăturilor dintre reprezentări etc.

Față de un trecut nu prea îndepărtat, în care cele două poziții teoretice fundamentale în legătură cu structura RS (direcția structuralistă și teoria principiilor generatoare de luări de poziție) erau ireconciliabile, avându-și fiecare susținătorii săi fervenți, se remarcă în prezent tot mai multe studii care găsesc din ce în ce mai multe punți de legătură între cele două teorii, tendința clară fiind cea de reconciliere și de realizare a unei baze teoretice comune care să coroboreze aspectele cele mai importante și care să cuprindă ambele puncte de vedere (Buschini, prelegere la *Summer School on Social Representations*, Roma, 2007).

1.1.1. Nuanțarea teoriilor structuraliste

În interiorul teoriei structuraliste, una dintre cele mai distincte voci este aceea a lui J-C. Abric, care, în încercarea de a sistematiza definiția RS într-o formă concisă și totuși exhaustivă, proiectează RS ca un ansamblu organizat și structurat de informații, credințe, opinii și atitudini care constituie un sistem socio-cognitiv particular, compus din două sub-sisteme aflate în interacțiune: *un sistem/nucleu central și un sistem periferic* (vezi studiile lui Abric, începând cu teza sa de doctorat din 1976; cf. idem, 1994, 2002 etc.). Lucrările emane, pe urmele lui Abric, de o serie de cercetători de la Universitățile din Aix-en-Provence și Montpellier (Flament, 1994, 1999; Rouquette, Guimelli, 1995; Moliner, 1995; Moliner, Martos, 2005 etc.) întregesc, prin dezvoltările teoretice și metodologice propuse, imaginea unei structuri de ansamblu care, în ciuda unor discuții contradictorii, normale dacă avem în vedere complexitatea subiectului, pare a fi modelul cel mai încheșat și mai coerent al RS.

1.1.1.1. Nucleul central: comentarii, soluții

Așadar, conform teoriei structuraliste, RS dispune de un nucleu central (NC) stabil, coerent și imagistic, reflectând valorile și normele la care aderă individul, completat de un sistem periferic, aflat în relații de subordonare față de acesta. Nucleul central este cel care determină semnificația, consistența și stabilitatea reprezentării, fiind rezistent la schimbări, deoarece orice schimbare la nivelul nucleului central ar conduce în mod obligatoriu la modificarea reprezentării. Nucleul central reprezintă chintesența unui mod de gândire socială (care este RS), cumulând un sistem de credințe create de grup, care nu pot fi puse în discuție deoarece ele reprezintă un mod de viață

ce garantează identitatea și existența grupului în spațiu și timp (Abric, 2002). În acest sens trebuie interpretată și constatarea lui Flament, conform căruia „nucleul central definește obiectul reprezentării sociale” (Flament, 1994, p. 46). Axată pe jocul subtil între negociabil și non-negociabil care fundamentează orice comunicare, orice reprezentare umană (Moscovici, 1992), ideea că „nucleul central constituie partea non-negociabilă a reprezentării” [subl. a.] (Abric, 2002, p. 83) îi sugerează autorului tema elementelor NC văzute ca *prescripții absolute* (Abric, *loc cit.*), în așa fel încât o eventuală punere în discuție a lor ar atrage după sine transformarea reprezentării înseși – un alt mod de a vorbi despre caracterul imuabil al nucleului central. În condițiile în care elementele sistemului central sunt „cele care dau semnificația reprezentării” (Abric, 1994, p. 23; vezi și infra, despre funcțiile NC), identificarea precisă a acestui sub-sistem se dovedește a fi esențială și obligatorie (Vergès, 1994), iar calea de urmat este sintetizată tot de Abric: „A căuta nucleul central înseamnă [...] să cauți rădăcinile, fundamentul social al RS, care se va individualiza în sistemul periferic” (Abric, 2002, p. 84).

Importanța pe care o are NC în structura unei reprezentări a fost multă vreme un subiect de dispută și de solidarizare pentru mulți autori, dar Moliner (1994, 1998, 2005) a fost cel care, prin metoda punerii în discuție a nucleului central, a pus la dispoziția cercetătorilor un instrument veritabil pentru verificarea centralității. Prin recursul la această metodă s-a demonstrat că orice atac asupra NC aduce cu sine transformarea RS, deoarece printr-un asemenea demers sunt atacate nu cognițiile, ci valorile asociate obiectului reprezentării care se regăsesc la nivelul sistemului central. Prin urmare, „a împărtăși o reprezentare cu alți indivizi înseamnă să împărtășești cu aceștia valorile centrale asociate obiectului reprezentării” (Abric, 2002, p. 83).

Tot Abric (1994, 2002), urmat de Guimelli (1994), este și primul cercetător care a propus o schemă funcțională coerentă aplicabilă NC (termen față de care unii specialiști – vezi în special Roussiau și Bonardi, 2001, p. 120 – manifestă o oarecare circumspecție, evidențiind mai bună adecvare, tocmai în context funcțional, a sintagmei terminologice de *sistem periferic*). Dacă la început el vorbește de faptul că, prin caracteristicile sale, sistemul central al RS îndeplinește două funcții esențiale (generatoare și organizatoare), în cercetările ulterioare, schema se îmbogățește cu încă o funcție, cea stabilizatoare. Astfel, prin faptul că determină (creând sau transformând) semnificația elementelor periferice ale reprezentării și, în sumă, semnificația întregului construct, NC ar avea o *funcție generatoare*, sintagmă căreia Moliner și Martos (2005) (care, de altfel, se detașează întru

câtva de această teorie – vezi infra) îi adaugă determinantul *de sens*, în scopul declarat al asigurării unei mai mari transparențe terminologice. Această determinare semantică implică a doua funcție a NC, cea *organizatoare*, care corespunde capacității sale de a stabili „natura legăturilor care unesc între ele elementele reprezentării” (Abric, 1994, p. 22): de vreme ce elementele centrale determină semnificația elementelor periferice, este de la sine înțeles că legăturile semantice și logice pe care indivizii le stabilesc între toate aceste elemente nu pot fi decât emanația nucleului. În aceeași viziune deterministă, Abric definește uneori și o a treia funcție a NC, *funcția stabilizatoare*, care decurge din elementele sale structurale, cele mai stabile ale reprezentării și mai rezistente la schimbare (Roussiau, Bonardi, 2001) sau, cu alte cuvinte, din însăși caracteristica NC de a determina semnificația, consistența și permanența reprezentării (Abric, 2002).

Ideea caracterului imuabil – semantic și structural – al NC era însă prea ofertantă pentru ca în jurul ei să nu formeze curenți de opinie alternative. Astfel, N. Bataille (2002) lansează o ipoteză ce tulbură oarecum ordinea fixă a sistemului RS, punând în discuție, în mod paradoxal, însăși centralitatea NC și funcția lui principală, aceea de generator de sens. Adâncind o remarcă a lui Flament (1994), care evidențiază necesitatea înțelegerii elementelor centrale abstracte într-o continuă dialectică cu periferia concretă și contextualizată (de altfel, încă din 1981, Flament vorbea despre asocierile vagi între elementele unei ansamblu, asocieri exprimate concret prin condiția de „a merge împreună”), Bataille crede că elementele centrale sunt polisemantice, iar semnificația lor exactă poate fi precizată cu condiția obligatorie a apelului la elementele periferice care joacă rolul de interfață între NC și situația concretă. De aici și concluzia, oarecum șocantă, că *elementele centrului sunt receptoare, nu generatoare de sens*.

Atitudinea lui Moliner în această chestiune se apropie într-o măsură de cea a lui Bataille, fără a ajunge însă la concluziile definitive ale acestuia nici măcar în abordările sale mai recente (vezi mai ales 2005), când cercetătorul de la Montpellier pare a fi îmbrățișat poziții mai radicale. Într-adevăr, dacă prin metoda punerii în discuție (vezi în special 1994), Moliner confirmă experimental importanța semnificației NC pentru definirea semnificației globale a RS (un obiect care intră în contradicție în raport cu unul sau mai multe elemente centrale ale RS nu poate fi recunoscut ca atare, în vreme ce „elemente periferice, mult mai suple, acceptă contradicția” – Moliner, Rateau, Cohen-Scali, 2002, p. 135), în 2005, el pare să fi ajuns la concluzia că factorul de stabilitate semantică a reprezentării trebuie căutat în special în elementele periferice, care contextualizează elementele centrale, obligatoriu

polisemantice, activând la indivizi procesul de selecție a *unei* semnificații particulare. Grație proprietății sale simbolice, care primește un cadru adecvat prin subsumarea obligatorie la un anumit „univers de opinii”, NC ar îndeplini o funcție de *denotare*, pe care Moliner o substituie celei generatoare (de sens), propusă de Abric. Găsind totuși o cale de mijloc, Moliner, pledează pentru ideea că „funcția de cunoaștere a reprezentărilor trebuie să se poată sprijini deopotrivă pe elementele descriptive și pe elementele explicative, pe elementele centrale și pe elementele periferice” (Moliner, 2004, p. 23). Un asemenea punct de vedere, sensibil nuanțat, sugerează de fapt flexibilizarea, în ultimul deceniu, a modelului structural oarecum rigid al RS, odată cu demonstrarea caracterului neomogen al NC, care este astfel proiectat ca *un sistem ierarhizat*, alcătuit din elemente diferite ca valoare (Flament și Rouquette, 2003).

În tentativa, mereu înnoită, de a aprofunda cunoașterea sistemului central, cercetătorii de la Aix-en-Provence (Abric, 1994; Abric și Tafani, 1995; Guimelli, 1998; Rateau, 1995; cf. Abric, 2002) au inițiat o direcție de cercetare care, exemplificată în special prin RS a întreprinderii și axată pe studierea relațiilor dintre caracteristicile situației și funcționarea NC, a condus la identificarea a două dimensiuni fundamentale ale acestuia, în funcție de care în interiorul NC se operează câteva distincții. Se diferențiază, pe de o parte, între *elemente normative/ evaluative*, care provin direct din sistemul de valori al individului și determină judecățile și luările de poziție relative la obiect, în condițiile unei distanțe mai mari față de obiect și, pe de altă parte, *elementele funcționale*, care sunt asociate caracteristicilor descriptive, mediază inserarea obiectului în practicile sociale și determină conduitele relative la obiectul reprezentării, în condițiile proximității acestuia (Guimelli, 1995; Abric, 2002). Conținutul noțional al celor două tipuri de constituente nucleare stă astfel la baza celor două roluri îndeplinite de nucleul central: evaluativ și pragmatic, acesta trebuind, „pe de o parte, să justifice judecățile de valoare și, pe de altă parte, să înglobeze practicile specifice” (Abric, 2002, p. 85).

Ipoteza lipsei de omogenitate a constituenților NC se întemeiază de fapt pe o serie de lucrări experimentale, precum cea a lui Rateau (1995) sau Guimelli (1998), ambele consacrate RS a grupului ideal. Rezultatele obținute în cadrul acestor studii pun în evidență privilegierea, dintre elementele centrale avute în vedere – prietenia și egalitatea (Rateau), respectiv prietenia și ierarhia (Guimelli) –, a *prieteniei*, care, prin activarea conectorilor centrați pe norme și judecăți, apare ca un element normativ, în opoziție cu elementele funcționale, ca egalitatea sau ierarhia, bazate pe prescripții și asociate cu practicile. O altă cercetare, de data aceasta consacrată sărăciei

(Neculau, Curelaru, 1999), a ajuns la concluzii similare, dintr-un NC constituit din șomaj, lipsa banilor, lipsa hranei, mizerie etc., element principal fiind considerat șomajul, prioritar față de celelalte deoarece se situează la nivelul cauzelor.

În vederea delimitării elementelor normative de cele funcționale s-au impus în ultimii ani două instrumente diferite: a) indicele normativitate/funcționalitate (Abric și Tafani, 1995); b) un indice derivat din metoda schemelor cognitive de bază și elaborat pe baza noțiunii de metaschemă (Rouquette și Rateau, 1998). În opinia structuraliștilor, într-un ansamblu de scheme cognitive de bază se pot distinge trei metascheme: metaschema descriptivă (de o importanță secundară în contextul de față), metaschema praxiologică (funcțională), care corespunde elementelor funcționale, și metaschema evaluativă (normativă), care ar evidenția elementele normative ale nucleului (Abric, 2002).

Aceeași supoziție a posibilității de a opera distincții ierarhice între constituenții nucleului central pare a se afla și la originea abordării bidimensionale propuse de Moliner (1994, 1996, 2004), care se centrează pe studierea dimensiunii evaluative, „pe care s-ar poziționa diferitele elemente ale unei reprezentări sociale, începând cu un pol total descriptiv și până la un pol total evaluativ” (Moliner, 2004, p. 23). Printr-o nuanțare pe care o consideră obligatorie, Moliner atrage însă atenția asupra punctelor de disjuncție ale poziției sale teoretice în raport cu doctrina nucleului central: independent de ideea de centralitate, aspectul evaluativ s-ar aplica în egală măsură elementelor centrale și celor periferice. Pornind de la constatarea că aspectele evaluative ale reprezentării, ale căror principii se regăsesc deja în studiile lui Moscovici (sub numele de *dimensiuni atitudinale*), au fost neglijate de cercetările ulterioare, deși prezintă o semnificație deosebită pentru subiecți, cercetătorul de la Universitatea din Montpellier propune o clasificare a elementelor RS în *evaluative* și *descriptive*. Coroborate cu dimensiunile de *centralitate* și *periferie*, noile delimitări conceptuale dau naștere la patru câmpuri ale elementelor reprezentării (care pot fi dispuse într-un tabel 2x2).

Așadar, în ultimii ani, printr-o serie de studii realizate în special din perspectiva teoriei structurale, cercetătorii au pătruns în profunzimea sistemului central al reprezentării, constatând că NC este alcătuit dintr-un număr redus de elemente, dintre care unele sunt funcționale și altele normative, unele sunt descriptive și altele evaluative, o parte sunt principale, iar celelalte prezintă o importanță secundară. Mai mult, pe lângă descoperirea elementelor constitutive, s-a impus o nouă perspectivă, deosebit de importantă, asupra funcționării nucleului central. Astfel, dacă „elementele

nucleului central sunt susceptibile de a fi activate diferit, în funcție de contextul social” (Abric, 2002, p. 87; Abric, prelegere la *Summer School on Social Representations*, Roma, 2007), atunci, într-o situație dată (esențială fiind finalitatea acesteia), în condițiile unei distanțe mai mari sau mai mici în raport cu obiectul și în directă dependență de contextul enunțării, doar unele dintre elementele nucleului central vor fi activate, în vreme ce altele vor rămâne inactive, latente, neutilizate, virtuale, sau, în termenii foarte plastici ai lui Guimelli (1998), „adormite”. Pe baza acestei teorii, Abric lansează ipoteza foarte provocatoare conform căreia ar exista două tipuri de elemente „adormite”: a) elemente „adormite” pentru că nu sunt activate; b) elemente „adormite” pentru că nu pot fi exprimate și care, conform dezvoltărilor ulterioare ale lui Abric (2002, 2003), ar corespunde conceptului de zonă mută a reprezentării (vezi infra, p. 20 sqq.).

1.1.1.2. Regândirea sistemului periferic

În legătură cu a doua componentă a RS din perspectivă structuralistă, sistemul periferic, se admite în general că acesta este partea flexibilă a RS, care ar funcționa ca un tampon între nucleu și mediu, atenuând presiunile externe și, mai mult, asumându-și rolul de a proteja elementele centrale. Deși, tradițional, este considerat de o valoare secundară (concepție care însă pare să fi suferit unele mutații, grație unor contribuții recente care au reliefat valențe noi ale periferiei în cadrul RS – vezi supra, p. 8-9), azi specialiștii cad de acord în ceea ce privește însemnătatea sistemului periferic în funcționarea reprezentării. Deja din 1989 (cf. și 1994), Flament pune în evidență perspectiva din care elementele periferice (pe care autorul le vedea ca pe niște scheme) îndeplinesc un rol esențial în funcționarea reprezentării: organizate structural în jurul nucleului, aceste scheme funcționale se prezintă ca o grilă de decodare a situației prin aceea că definesc normalitatea și permit integrarea eventualelor contradicții între un aspect al realității și elementele centrale ale reprezentării sale. De aici și până la concluzia interesantă a lui Abric (vezi prefața la Moliner, 1992, p. 8), care, pe baza acestor atribute, pune în lumină capacitatea elementelor periferice de „a asigura stabilitatea unei reprezentări” nu e decât un pas, dar un pas care recuperează măcar parțial decalajul valoric între periferie și centru, considerat îndeobște ca „sediul al funcției stabilizatoare”. Latura social-adaptativă și, pe de altă parte, rolul de contextualizator semantic al elementelor periferice se realizează prin funcțiile pe care le îndeplinesc acestea în cadrul RS: concretizarea, reglarea, protecția nucleului central și funcția de prescriere a conduitei și a luărilor de poziție, mai concret individualizarea reprezentării (Abric, 2002).

Deoarece, spre deosebire de nucleul central, este sensibil la contextul imediat (și de aici contradicția cu NC, dată de capacitatea celui dintâi de a produce transformarea reprezentării – cf. Seca, 2000), sistemul periferic mai are și rolul de a facilita adaptarea indivizilor și a grupurilor la situații noi, permițând în același timp și integrarea experiențelor individuale (Elejabarrieta, 1996).

1.1.2. Teoria principiilor organizatoare de luări de poziție

Un alt punct de vedere în ceea ce privește structura RS a fost propus de reprezentanții școlii de psihologie socială de la Geneva și Lausanne (Doise, Mugny, Clémence, Lorenzi-Cioldi etc.), care, grație unor abordări interdisciplinare (la intersecție cu sociologia, istoria), au ajuns la teoria *principiilor organizatoare de luări de poziție* (numită în Roussiau, Bonardi, 2001, p. 30, *individualistă*), bazată pe identificarea și descrierea exprimărilor individuale, în varietatea acestora (în contrast cu teoria structurală, axată pe exprimarea opiniei grupului). În ultimă instanță, aflate la intersecția dintre dinamica relațională și dinamica reprezentării, reprezentările sociale sunt niște „principii generatoare de luări de poziție, având inserții specifice într-un ansamblu de raporturi sociale și organizând procesele simbolice care intervin în aceste raporturi” (Doise, 1990, p. 125). Osatura acestei structuri organizate, miezul tare care se recomandă analizei psihosociologice, este așadar „ansamblul opiniilor, atitudinilor și prejudecăților dezvoltate de diferite grupuri sociale sau indivizi” (Neculau, Curelaru, 2003, p. 299), dar cu condiția, exprimată ferm de Doise, ca orice cercetare de această factură „să lege realitățile simbolice de realitatea complexă și schimbătoare a raporturilor sociale” (Doise, 1986, p. 32). Această poziție întâlnește, din partea structuraliștilor, o anumită opoziție, construită, după Abric (2002), pe studii de ultimă oră (Tafari, 2001; Rateau, 2000), care au pus în evidență experimental unilateralitatea relației reprezentări sociale – atitudini: „*atitudinile depind de reprezentări, dar reprezentările nu depind decât în mod superficial de atitudini* [subl. a.]” (Abric, 2002, p. 94), iar „*schimbarea de atitudine nu afectează decât sistemul periferic al reprezentării*”, în vreme ce „*nucleul central [...] rămâne independent de atitudini*” (ibidem, p. 96).

Pentru a surprinde raporturile dintre relațiile sociale și organizarea individuală a cunoașterii sociale în scopul declarat de a oferi o nouă perspectivă psihosociologică asupra reprezentărilor sociale (Doise, 1986), inițiatorul acestei direcții de cercetare, W. Doise, explorează teoriile lui Moscovici și contribuțiile lui Bourdieu, conform căruia „majoritatea discursurilor obișnuite privind lumea socială au ca scop să prezinte nu ceea ce sunt realitățile avute în vedere (stat, religie etc.), ci valoarea pe care o au, să emită judecăți de valoare” (Bourdieu, apud. Clémence, 2007, p. 473).

Aceasta este, într-o viziune schematică, și esența conceptului teoretic al *principiilor organizatoare de luări de poziție*, care se organizează preponderent în jurul ideii că agenții sociali iau poziții (echivalentele judecăților de valoare din teoria sociologică-sursă) care sunt fundamentate de o serie de principii generale. De la sociologul francez, Doise a preluat, adaptând-o, noțiunea de *câmp*, care ar organiza lumea socială în spații de competiție structurate în funcție de „diversitatea luărilor de poziție ale subiecților (opinii, atitudini) în raport cu anumite obiecte sociale (mize în câmpul social) și [...] diversitatea integrărilor sociale ale acestora” (Curelaru, 2006, p. 137). Așadar, cunoașterea lumii prin intermediul practicilor, comună de altfel, implică faptul că termenii fac mai mult decât să desemneze obiectele, prin aceea că exprimă punctul de vedere al utilizatorului. Asociindu-și în această poziție teoretică și pe ceilalți reprezentanți ai școlii de la Geneva, Doise duce ideea mai departe, delimitând între credințele comune, subsumate unei mize sociale, pe care membrii unui grup le împărtășesc și, dincolo de semnificațiile comune, setul individual de cogniții, rezultat al aderării indivizilor la diferite tipuri de credințe. Așadar, RS sunt ancorate în realități colective, dar și în percepțiile prin care indivizii își construiesc raporturile dintre grupuri și categoriile sociale – iar în acest punct Doise remarcă înrudirea evidentă între poziția lui Moscovici (preeminentă) și cea a lui la Bourdieu, în condițiile în care ambele teorii vizează sfera analizei limbajului jurnalistic (Doise, 1990).

Pluralitatea proceselor responsabile de elaborarea luărilor de poziție individuale, în funcție de inserția specifică (status, rol etc.) a individului într-un anumit câmp social, și, în continuitatea acestei pluralități, caracterul individului al opiniilor, trece, în opinia școlii de la Geneva, prin filtrul interesului pe care un anumit agent social îl manifestă în legătură cu obiectul reprezentării. De aici și ideea, dragă reprezentanților acestei școli, că o RS ia naștere doar atunci când un obiect devine o miză, când apar puncte de vedere diferite în legătură cu acesta, fără ca „adeziunea la o ideologie dominantă să antreneze în mod necesar o uniformitate la nivelul opiniilor” (Doise, 1990, p. 128). În matca sociologică exploatată de psihosociologul elvețian, noțiunea de *încorporare* (încorporarea habitusului, ca rezultat al experiențelor trecute, al practicilor sociale și al învățării), prin intermediul căreia Bourdieu sublinia ideea că *agenții exprimă poziții dintr-o dublă perspectivă: a poziției pe care o ocupă și a celei pe care o manifestă*, pare să se așeze la însuși fundamentul direcției de cercetare reprezentată de școala geneveză, dacă avem în vedere că poziția („ocupată” și „manifestată”) pe care o exprimă subiectul social față de obiectul RS este privilegiată de această direcție teoretică în raport cu atitudinea grupului.

În vreme ce teoria structurală acreditează ideea că nucleul central al unei RS reprezintă elementul comun, de coeziune a unui grup, nucleul proiectându-se astfel ca poziția majorității într-un context social, susținătorii teoriei *principiilor organizatoare de luări de poziție* se referă cu predilecție la pozițiile diferite de cea majoritară, existente în orice context social: „Dacă estimăm că gândirea reprezentativă este dinamică, stimulată de schimbări și confruntări, este greu să reducem aceste poziții la statutul de *elemente periferice*, sau să le considerăm ca fiind alte reprezentări sociale doar pentru că sunt subordonate relațiilor pe care le au cu pozițiile majoritare” (Clémence, 2007, p. 474).

Sistemele de luare de poziție (opinie, atitudine, stereotip) se structurează în diferite moduri de comunicare (difuziune, propagare și propagandă) și în raporturi sociale de influență. Și aici Doise (1989) intră din nou pe filiera teoretică a lui Bourdieu, preluând de la acesta noțiunea de *habitus*, ca principiu de acțiune a agenților în lumea socială, în fapt „un produs al istoriei care produce practici individuale și colective, deci istorie, conform schemelor generate de istorie; el asigură prezența activă a experiențelor trecute care, depuse în fiecare organism sub forma unor scheme de percepție, de gândire și de acțiune, tind mai sigur decât toate regulile formate și decât toate normele explicite să garanteze conformitatea practicilor și constanța lor în timp” (Bourdieu, 2000, p. 56).

După susținătorii noului curent teoretic, o cercetare privind principiile organizatorice incumbă trei faze esențiale: după reperajul informațiilor care circulă în legătură cu obiectul reprezentării și cu mizele care sunt asociate acestuia urmează punerea în evidență a pozițiilor care s-au structurat în cadrul dezbaterilor, demersul încheindu-se cu explicarea structurii și a originii pozițiilor (Clémence, 2007).

Prin urmare, luările de poziție sunt generate de o serie de principii organizatorice specifice problemei sociale pe care o au în vedere. Aducerea la lumină a unor principii specifice unei reprezentări permite înțelegerea logicii aparte care reglează raționamentele și totodată reperarea mișcărilor de transformare a gândirii în acest domeniu (Clémence, Doise, 1995). În prefața la Doise, Clémence, Lorenzi-Cioldi (1992), Bourdieu pledează pentru o RS văzută ca un concept non-rigid, non-imuabil, care trebuie, dimpotrivă, redefinit odată cu fiecare studiu în care este operaționalizat, avându-se în vedere relațiile existente între reprezentări și context.

În concluzie, teoria principiilor organizatoare de luări de poziție urmărește luarea în considerație a variațiilor dintre indivizi și dintre grupuri în ceea ce privește organizarea și dinamica RS (variații considerate, în definitiv, ca simple modulații a unor principii de organizare comune).

1.2. Formarea RS, între obiectivare și ancorare

După o etapă caracterizată prin discuții adesea polemice, majoritatea cercetărilor recente din domeniul psihologiei sociale admit că cele mai importante procese care concură la elaborarea RS sunt *ancorarea și obiectivarea*, care, activate preponderent în contextul confruntării subiectului cu ceva neașteptat sau inexplicabil, își asumă funcția reprezentărilor sociale de a „domestici necunoscutul” (Moscovici, 1984) și joacă rolul esențial de a „transforma nefamiliarul în familiar, primul prin transferarea sa în sfera noastră particulară unde suntem în stare să-l comparăm și să-l interpretăm, cel de-al doilea prin reproducerea sa între lucrurile pe care le putem vedea, atinge și, astfel, controla” (Moscovici, 1997, p. 39). Lansate de întemeietorul psihologiei sociale, aceste două concepte ajung să reprezinte, pentru cercetătorii genovezi, elementul de joncțiune între principiile organizatoare de luări de poziție și meta-sistemul social (cf. Curelaru, 2007, p. 139).

Deși se consideră, în general, că ambele procese contribuie atât la stabilitatea, cât și la transformarea RS, totuși unii cercetători, departajându-le, văd ancorarea ca fiind implicată mai ales în stabilitatea reprezentării, în timp ce obiectivarea ar fi orientată mai mult spre schimbarea ei. De fapt cele două procese pot fi reprezentate ca „o relație complementară figură-fond. În cazul ancorării, stabilitatea poate fi văzută ca figură, iar schimbarea ca fond, iar în cazul obiectivării este invers” (Markova, 1999, p. 71).

Ancorarea și obiectivarea stau la baza formării RS și vor fi actualizate de fiecare dată când individul/grupul se va confrunta cu nefamiliarul sau cu inexplicabilul, cu precizarea că, din perspectiva formării RS, ancorarea se plasează în amonte față de procesele socio-cognitive, invers față de obiectivare, care se situează în aval față de acestea (cf. Moliner, 2001).

1.2.1. Obiectivarea

Demersurile științifice având ca temă centrală obiectivarea o proiectează ca pe un proces de geneză a cunoștințelor legate de un obiect al reprezentării și de transformare a unui concept într-o imagine familiară, care asigură o dublă funcție de structurare și de transformare în imagine, conceptul fiind astfel simplificat și transformat într-un nucleu figurativ, care apropie obiectul cunoașterii de subiectul cunoscător (Moscovici, 1995). La rezultate similare în ceea ce privește „familiarizarea” subiectului cu obiectul reprezentării ajunge până la urmă și cercetarea întreprinsă de Markova (1999), care, desfășurându-se pe axa internalitate - externalitate, proiectează obiectivarea ca o orientare spre exterior printr-un proces creator prin intermediul căreia individul, *interpretând* evenimentele lumii exterioare, *reconstruiește* conținutul reprezentării, dându-i un sens sau creând unul nou. Ponderea mai mare acordată de Doise și ceilalți reprezentanți ai școlii

genoveze componente figurative a obiectivării, sintetizată prin formula conform căreia „obiectivarea concretizează abstractul și schimbă [...] cunoașterea științifică în imaginea unui lucru” (Doise, 1990, p. 139), aduce în câmpul cercetării coordonate noi legate de rolul acesteia de stimulare a producției de imagini, dacă avem în vedere faptul că, prin definiție, obiectele concrete sunt perceptibile, deci pot fi reproduse sub această formă (Moliner, 1997).

Tot reprezentanților școlii de la Geneva li se datorează și operarea unei disocieri mai ferme (începând cu Doise, 1990) între obiectivare și ancorare, cea dintâi pretându-se mai bine la o analiză cu instrumentele furnizate de cercetarea sociologică, tocmai grație coordonatei sale sociale, pe care se activează capacitatea obiectivării de a facilita comunicarea prin „disocierea unui concept sau a unui enunț științific de cadrul conceptual care îi dă sensul științific” (Doise, 1990, p. 139).

Exemplul clasic al obiectivării reprezentării sociale a psihanalizei (Moscovici, 1976), prin parcurgerea a două etape – schematizarea și naturalizarea –, stă la baza unei cercetări recente (Roussiau, Bonardi, 2001), care, adâncind modelul princeps, a pus în evidență lipsa de omogenitate a obiectivării, care se produce (și, din rațiuni analitice, poate fi descompusă) în trei faze: o fază de selecție, în cadrul căreia unele elemente sunt selecționate și decontextualizate (dat fiind că indivizii nu pot reține toate informațiile care le parvin), o fază de structurare, unde elementele selecționate sunt schematizate, organizându-se într-o schemă figurativă (cf. și Moscovici, 1962, 1994) și, în sfârșit, faza de naturalizare, care concretizează elementele nucleului figurativ, transformându-le în „realități obiective”.

1.2.2. Ancorarea

Având posibile origini gestaltiste, prin aceea că, în ultimă instanță, se rezumă la „a pune un obiect nou într-un cadru de referință cunoscut pentru a-l putea interpreta” (Palmonari și Doise, 1986, p. 22), ancorarea devine în psihosociologia contemporană „*un sistem de interpretare care se extinde la alte sisteme conceptuale*” (cf. ibidem, p. 23), permițând individului să încorporeze un element străin, perturbator, non-familiar, în rețeaua proprie de categorii și să-l pună în paralel cu un element tipic al unei categorii familiare (Doise și Palmonari, 1996). Extensie a procesului de obiectivare tocmai prin conținutul acestei scheme figurative, ancorarea asigură utilizarea concretă și funcțională a obiectului RS, care este filtrat, decontextualizat, schematizat și naturalizat (Seca, 2001): „A ancora înseamnă a clasifica și a numi ceva. Procesul seamănă cu ancorarea unei bărci la mal” (Moscovici, 1995, p. 35). Rezultatul este că, în final, informația nouă poate fi acceptată, respinsă sau resemnificată, iar în situații excepționale se produce

modificarea cadrului de gândire original, fenomen pe care psihosociologii genovezi îl desemnează prin termenul de *conversione*: deși grupul filtrează informația primită, impactul acesteia (criză economică, catastrofă naturală, epidemie etc.) poate fi atât de puternic, încât produce la o schimbare de mentalitate.

Aplicând aceeași schemă (internalitate - externalitate) pe care o face operativă în definirea obiectivării, Markova (1999) consideră ancorarea un proces intern, bazat la debut pe memorie și pe experiența individuală, pentru ca ulterior să se realizeze procesele de clasificare și de denominare a noilor procese și fenomene cu care individul vine în contact.

Relevanța deosebită a ancorării, care corespunde laturii semnificative a reprezentării (în contrast cu obiectivarea, care trimite la figură, la imagine, în structura bidimensională lansată deja de Moscovici, în 1961), a stimulat apariția unor dezvoltări teoretice și experimentale, care au evidențiat existența unei „pluralități a ancorărilor” (chiar titlul unui subcapitol din Doise, 1990; vezi și idem, 1992, 1999; Roussiau și Bonardi, 2001 etc.). Autorii citați disting astfel între o *ancorare psihologică*, care marchează influența credințelor generale în organizarea individuală a cognițiilor sociale și a reprezentărilor, o *ancorare psihosocială*, care urmărește în ce mod își reprezintă individul raporturile dintre categoriile sociale din perspectiva apartenenței sale la una dintre categoriile prezente în câmpul social și, în sfârșit, o *ancorare socială*, cea mai generală, care privește raporturile dintre reprezentări și categoriile sociale și în cadrul căreia schimburile particulare (dintre indivizi în cadrul grupurilor de apartenență și dintre grupuri) influențează formarea reprezentărilor. Numai că, în practica de cercetare, intervine o problemă curentă, rezumată cu exactitate de Doise: „conținuturile reprezentărilor sociale nu dezvăluie decât rareori legăturile cu raporturile sociale care generează și transformă reprezentările” (Doise, 1986, p. 32), și aici intervine sarcina psihosociologului, chemat să descopere toate aceste legături ascunse și să le adune într-un sistem coerent.

1.3. Îmbinare vs. reciprocitate în relațiile dintre reprezentările sociale

O temă de actualitate în câmpul de cercetare psihosocială este cea consacrată studierii legăturilor dintre RS, din perspectiva interacțiunii lor și a tipului de relație pe care o definesc. Astfel, pentru a identifica relațiile dintre RS, mai exact *dintre diferite obiecte de reprezentare* – problemă crucială, dacă luăm în considerare ideea că nu există RS izolate (Abric, 2002) –, s-au întreprins o serie de studii empirice, dintre care cele mai relevante, datorate lui Abric și Vergès (1992, 1994, 1998), sunt cele care vizează, ca obiecte ale RS, băncile, banii și împrumuturile. Rezultatele la care s-a ajuns au pus în

evidență existența, pe de o parte, a unor relații de *îmbinare* și, pe de altă parte, a unor relații de *reciprocitate* și au identificat nucleul central al obiectelor RS implicate în aceste relații: RS a banilor (*muncă și confortul personal*), RS a băncii (*bani și împrumut*) și RS a împrumutului (*bancă, bani și dobândă*). Fondate pe o organizare de tip ierarhic, pe o dependență unilaterală a unui obiect față de celălalt (Abric, 1998), *relațiile de îmbinare* se caracterizează prin trei proprietăți, pe care Abric le sintetizează astfel:

„a) obiectul de nivel «inferior» cuprinde obiectul de nivel «superior» în nucleul său central. De fiecare dată, nucleul central al reprezentărilor îmbinate reia obiectul «superior» (ex. nucleul central a băncii cuprinde termenul *bani*, iar cel al împrumutului cuprinde termenii *bancă și bani*) [...];

b) elementul «superior» cuprins în reprezentarea îmbinată inferioară capătă statutul de element central normativ, adică este exprimat de manieră evaluativă (ex. banul este un element normativ al sistemului central al băncii, [...] tot așa cum banca sau banii sunt elemente normative în nucleul central al prețului [...]);

c) elementul nou care apare în nucleul central al obiectului «îmbinat» de nivel inferior este de natură funcțională (ex. împrumutul pentru nucleul central al băncii și dobânzile pentru nucleul central al împrumutului)” (Abric, 2002, p. 99).

Elementul nou de natură funcțională este cel care determină specificitatea RS în raport cu RS îmbinată vecină, cercetările relevând că noul element central preexistă în reprezentarea superioară ca element periferic. În concluzie, caracteristica reprezentărilor îmbinate este dată tocmai de faptul că acestea se referă la aceleași valori, împărțășind prin urmare aceleași dimensiuni normative, și nu diferă între ele decât la nivelul dimensiunilor funcționale (Abric și Vergès, 1992).

Relația de reciprocitate, manifestată printr-o influență reciprocă – și nu prin dependență – între obiectele reprezentării, prezintă, după cercetătorii care au teoretizat-o (vezi Abric, 2002; Abric și Vergès, 1994 etc.) trei caracteristici: fiecare obiect de reprezentare este prezent și în nucleul central al celeilalte reprezentări (ex. în nucleul banilor găsim *muncă și invers*); trăsăturile principale provenite de la celălalt obiect au un statut de element funcțional în cadrul nucleului central al obiectului considerat; fiecare nucleu cuprinde elemente normative care îi sunt proprii (având, bineînțeles, elemente funcționale specifice).

Concluzia esențială pe care o desprind de aici promotorii acestei direcții de studiu este aceea că elementele normative ale nucleului central ocupă un loc esențial în cadrul discuției referitoare la autonomia RS. Mai mult, pe aceeași linie de cercetare, s-a impus ideea existenței unor *familii* de RS, care,

selectându-și obiectele din sfere învecinate, prezintă o serie de elemente normative comune (Milland, 2001). De exemplu, RS a studiilor va avea legături cu RS a profesorului, cu RS a școlii, a studentului etc.

1.4. Un nou concept: zona mută a reprezentării

Având în vedere că majoritatea studiilor se bazează pe producțiile verbale ale subiecților, se conturează, în mod inevitabil, un set de întrebări în legătură cu sinceritatea subiectului și cu validitatea datelor obținute în ceea ce privește reflectarea realității la nivelul practicilor grupului de subiecți selectat pentru verificarea ipotezei de lucru. Pentru a contracara aceste posibile efecte de distorsiune în vederea reducerii la minimum a influenței factorilor mai puțin controlabili, cercetătorii încearcă să pună la punct metode cât mai „sigure”, centrându-se pe aspectele esențiale, în ideea că elementele aleatorii se vor anula reciproc.

Rezolvarea propusă de o serie de specialiști contemporani care s-au preocupat de această chestiune trece obligatoriu prin identificarea și definirea acelor elemente care, deși existente, rămân neexprimate de subiect, reprezentând ceea ce structuraliștii au numit foarte plastic „zona mută a RS”. „Constituită din elemente ale reprezentării care nu sunt dezvăluite de subiect prin metodele clasice de culegere a datelor, elemente considerate ca fiind contra-normative” (Abric, 2003, p. 61), zona mută a RS reprezintă „un subansamblu specific de cogniții sau de credințe care, deși sunt disponibile, nu sunt exprimate de subiect în condiții normale de cercetare și care, dacă ar fi exprimate, ar putea pune în discuție valorile normale sau normele valorizate de către grup” (Guimelli, Deschamps, 2000, p. 53).

Având puncte comune cu teoria schemelor „adormite” (*schèmes dormantes*) lansată de Guimelli (1998), această nouă dezvoltare teoretică, datorată structuraliștilor, urmează filiera ideatică a proiectării nucleului central ca sediu al unor elemente care pot fi active sau „adormite”. Prin delimitarea operată de Abric în interiorul ultimei categorii, zona mută (constituită din elemente „adormite” pentru că nu sunt exprimabile) capătă individualitate în raport cu subansamblul elementelor care sunt „adormite” pentru că nu sunt activate (Abric, 2003).

Gândind zona mută a reprezentării ca fiind alcătuită din elemente contra-normative, care nu pot fi exprimate de către individ fără a intra în contradicție cu normele grupului (Abric, 2003), noua poziție a structuraliștilor poate fi interpretată, în opinia noastră, și ca o replică a acestora la criticile vizând proiectarea RS ca expresie exclusivă a grupului, viziune care ar reduce importanța individului ca ființă gânditoare și parte

activă a vieții sociale. Observația pare cu atât mai plauzibilă cu cât aceste zone mute ale RS ne apar ca fiind puternic individualizate: ele exprimă convingerile individului ca parte componentă a unui grup, dar care păstrează în forul său interior și o opinie proprie în legătură cu obiectul reprezentării, opinie pe care nu o poate exprima pentru a nu intra în conflict cu normele grupului sau pentru a nu contrazice flagrant o serie de norme general valabile (drepturile omului, dreptul la liberă circulație, discriminarea rasială etc.).

Pentru a facilita descoperirea zonelor mute ale unei reprezentări, Abric (2003) propune *reducerea presiunii normative* asupra subiectului, țintă care poate fi atinsă prin *tehnica substituției*, care vizează reducerea nivelului de implicare a subiectului (Guimelli și Deschamps, 2000), sau prin *decontextualizarea normativă*, care urmărește plasarea subiectului într-un context îndepărtat de grupul său de referință (Abric, 2002).

Întrând, selectiv, în componența nucleului central al unor *anumite* reprezentări, zona mută nu caracterizează toate RS, ci doar pe cele care se referă la obiecte sociale impregnate de valori sociale recunoscute și împărtășite. Aceste obiecte „sensibile” sunt purtătoare ale unor cogniții și credințe care, dacă ar fi exprimate, ar putea să pună în discuție valorile morale sau normele sociale valorizate de grup (Guimelli și Deschamps, 2000).

2. Atitudini, practici, context și reprezentare socială

Abordările recente privind aceste trei concepte, „la modă” în psihologia socială contemporană, se organizează programatic în jurul intenției de a identifica influența fiecăruia în formarea și funcționarea RS. Fără a reprezenta idei tocmai noi – dacă avem în vedere, pe de o parte, ipoteza, datând încă de la lansarea teoriei (Moscovici, 1961) și reiterată ulterior, că legăturile dintre atitudini și reprezentări sunt mai curând unilaterale, atitudinile având un rol esențial în geneza RS și, pe de altă parte, faptul că practicile sociale și contextul au fost luate mereu în considerare în studiul RS, fie ca factori determinanți, fie ca declanșatori ai transformării acesteia –, raporturile cauzale dintre atitudini, practici și context primesc în teoriile recente noi valențe, odată cu impunerea unor metode și tehnici de prelucrare a datelor tot mai evolute.

Încă de la lansarea conceptului de „atitudine” (Thomas și Znaniecki, 1918, pentru care termenul acoperea niște realități definite ca „mecanisme psihologice”), acesta a suscitat un mare interes pentru cercetători. Dacă, în prima jumătate a secolului trecut, atitudinile au început să fie privite ca „stări mentale” (Allport, 1935), poziție teoretică ce a marcat decisiv cercetările

psihologice, atât în domeniul psihologiei individuale, cât și în cel al psihologiei sociale, în ultimele decenii, mulți cercetători preferă să vorbească despre „tendențe psihologice”, opțiune terminologică mai puțin angajantă din perspectiva subiectului și, prin aceasta, mai subtilă și mai nuanțată, din perspectiva omului de știință.

După cum constată Flament (1994), dificultatea principală în studierea raporturilor dintre atitudini și reprezentări este tocmai delimitarea fermă a acestora, constatare care se regăsește, în esență, și la unii dintre primii cercetători care au încercat să surprindă articularea dintre atitudini și reprezentări, Fraser și Jaspers (1984), care identificau, ca principal obstacol în acest demers, opoziția dintre dimensiunea colectivă a RS și cea individuală a atitudinilor (așa cum a fost stabilit conceptul de Allport).

Abordările recente, axate cu predilecție pe dimensiunea evaluativă a atitudinii față de obiectul său, au reliefat existența a trei grupe de răspunsuri: afective, cognitive și atitudinale (Tafani și Souchet, 2001), care sunt activate în funcție de credințele, emoțiile sau comportamentele subiectului față de obiectul atitudinal. În privința raportului dintre atitudini și reprezentări, autorii vorbesc despre unilateralitate, atitudinile depinzând de reprezentări, dar reprezentările nefiind influențate decât superficial de atitudini (Tafani și Souchet, 2001). Constatarea este nouă, deși chestiunea a mai fost abordată anterior și de alți cercetători, precum Abric și Tafani (1995), care, adâncind filonul teoretic al principiilor generatoare de luări de poziție lansată de Doise (1985), intuiește dependența cvasiunilaterală a atitudinilor față de reprezentări, definind atitudinea ca o dimensiune a câmpului reprezentational care trimite la modulațiile individuale ale unui cadru de referință împărțit. La rândul lor, Moliner, Joule și Flament (1995) sau Joule și Beauvois (1996) au constatat că angajamentul subiecților în practica contra-atitudinală atrage după sine o schimbare ulterioară de atitudine, precum și o serie de modificări subsecvente în cadrul dimensiunii evaluative a reprezentării, fără ca aceasta să presupună modificări ale părții structurale a acesteia. Mai exact, deși nu se poate spune că schimbarea atitudinii nu afectează RS, influența ei se manifestă doar la nivelul sistemului periferic al reprezentării, în vreme ce nucleul central rămâne stabil (Abric, 2002).

În cercetarea sa consacrată grupului ideal, Rateau (2000) pornește de la două ipoteze teoretice preexistente, a căror validitate este dovedită de rezultatele finale: 1. dacă atitudinile depind de RS, atunci o schimbare a reprezentării va atrage după sine și o schimbare a atitudinii; 2. luând în considerare informațiile pe care le avem despre structura și funcționarea RS, putem spune că atitudinile se asociază mai ales cu nucleul central al reprezentării.

Dacă literatura de specialitate în domeniul atitudinilor și al relațiilor acestora cu RS este bogată și variată, nu același lucru se poate spune și despre studiile dedicate practicilor sociale, deși acestea reprezintă o temă fundamentală pentru psihosociologi, mai ales în zilele noastre, când polul de interes s-a transferat dinspre individual spre social. Practicile sociale, definite ca sisteme de acțiune structurate social și instituite în diferite relații în raport cu rolurile sociale (Jodelet și Moscovici, 1990), au un rol semnificativ în cunoaștere, aserțiune pe care psihologia socială o moștenește de la sociologie: „obiectele cunoașterii sunt construite, și nu înregistrate pasiv” (Bourdieu, 2000, p. 82). Raportul dintre practici și reprezentări este bine redat în cadrul teoriei principiilor organizatoare de luări de poziție (vezi supra, p. 13 sqq.), ale cărei abordări au ca fundal aceeași teorie sociologică, conform căreia practicile și reprezentările sunt organizate și generate prin intermediul habitusurilor, adică a „unor sisteme de dispoziții durabile dispuse să funcționeze ca ansambluri structurante, adică în calitate de principii generatoare și organizatoare de practici și de reprezentări” (Bourdieu, 2000, p. 82).

Ecuția practici – reprezentări sociale se complică (dar se și completează) prin introducerea în câmpul cercetării a unei noi variabile, perspectiva diacronică, aplicată într-o serie de studii care au urmărit evoluția practicilor în domeniul RS, printre cele mai cunoscute fiind cel consacrat SIDA și practicilor tinerilor pentru a evita îmbolnăvirea (Morin și Vergés 1992, Morin, 1999) sau cel inspirat din cercetările lui Abric pe tema artizanului (Mardelat, 1994), care evidențiază legăturile dintre practici și reprezentările individului cu privire la el însuși și la mediul său de activitate (Curelaru, 2006). În privința raporturilor între cele două realități ale câmpului social, linia generală a cercetărilor actuale conduce spre determinarea reprezentărilor de către practici, considerându-se că modificări ale circumstanțelor externe antrenează schimbări ale practicilor sociale, care vor determina, la rândul lor, modificări ale sistemului periferic al RS. Efectul maxim de schimbare dinspre practici spre reprezentări se produce în situații de constrângeri materiale și sociale la nivelul grupurilor, dar, la rândul lor, reprezentările pot determina practicile în situații de încărcătură afectivă puternică (Curelaru, 2006). Pentru o bilateralitate a relației pleda Abric încă din 1994. Pentru el problema esențială rămâne determinarea rolului pe care fiecare dintre cele două realități este chemată să-l joace, dar și Mardelat (1994), care proiecta relația dintre reprezentări și practici ca fiind una circulară, de interacțiune și determinare reciprocă.

În ceea ce privește influența contextului asupra RS, aceasta își dovedește pe deplin consistența, deoarece contextul socio-cultural este preexistent

reprezentării, oferindu-i acesteia un cadru de formare și transformare (evoluție), procese care de multe ori merg în paralel la cele două realități. Definiția contextului ca „ansamblu de elemente referitoare la mediul fizic, social, cultural și temporal în care se manifestă comportamentele umane” (Smelser și Baltes, apud Curelaru, 2006, p. 132), coroborată cu perspectiva funcțională asupra reprezentării, ca „sistem de interpretare a realității care reglează relațiile dintre indivizi și mediul lor fizic și social” (Abric, Guimelli, 1998) sau ca „organizare semnificativă [a realității], semnificație dată fie de factori contingenți (contextul imediat, natura situației, contextul imediat etc.), fie de factori mai generali (contextul social și ideologic, istoria individului și a grupului etc.)” (Abric, 1994), conturează imaginea generală actuală a legăturilor între reprezentare și context. Astfel, reprezentarea apare ca fiind condiționată de context (care oferă subiectului chei de decodare ale situațiilor cu care acesta se confruntă și modele de comportament pe care trebuie să le elaboreze) în ambele variante ale acestuia: a) contextul imediat, adică natura și constituenții situației în care se produce reprezentarea; b) contextul global, mai exact contextul ideologic și poziția ocupată de subiect sau de grup în sistemul social.

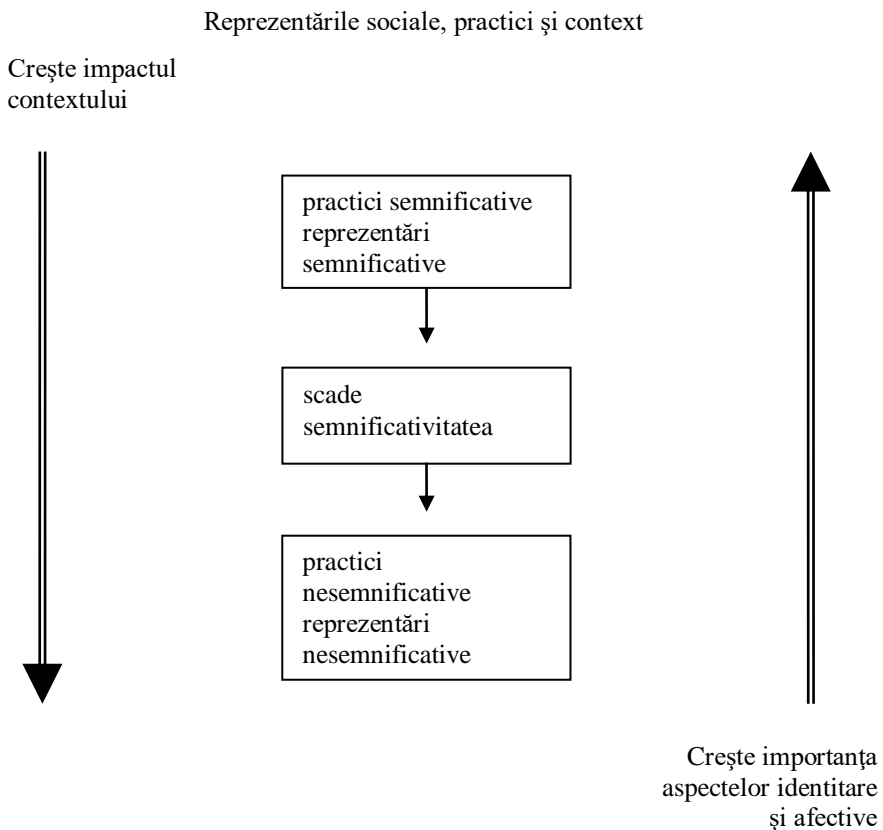
3. Dinamica reprezentățională în cercetarea contemporană

După cercetătorii contemporani, stabilitatea ca proprietate fundamentală a RS nu exclude modificarea și transformarea acesteia, în circumstanțe bine stabilite. Deși concordă în a admite că atitudinile, practicile și contextul contribuie fiecare, într-o măsură mai mare sau mai mică la transformarea RS, psihosociologii consideră că influența practicilor sociale este de departe cea mai semnificativă. Relațiile celor trei realități din câmpul social cu reprezentarea se așează astfel pe o axă având un pol al influenței minime în atitudini și unul al influenței maxime în practicile sociale. În ceea ce privește rolul contextului, modificările mediului ambiant care provoacă schimbări importante ale contextului social pot determina modificări la nivelul obiectului reprezentării, dar se admite că, în principiu, impactul contextului social se răsfrânge asupra reprezentării prin intermediul practicilor sociale (Curelaru, 2006). O astfel de distribuție ierarhică se conturează deja din 1994, când Flament propune, pe baza unor observații empirice, un model de dinamică reprezentățională în care primul loc este ocupat de practici, mai exact de noile practici, care ar avea un rol hotărâtor în transformarea RS. Conform acestui model, efectul practicilor asupra structurii reprezentării depinde și de modul în care subiectul percepe situația (reversibilă sau ireversibilă), în situația extremă (de ireversibilitate) producându-se transformarea respectivei reprezentări. Mai mult, întemeindu-se pe relevanța

raportului reversibilitate/irreversibilitate, Flament îl propune drept reper pentru măsurarea impactului unei modificări de context asupra reprezentării.

O abordare de ultimă oră emergentă din școala de psihologie socială ieșeană aduce noi precizări în subiectul raporturilor de influență între practici, context și reprezentări: „Creșterea influenței contextului pare să fie proporțională cu scăderea importanței aspectelor identitare și afective aflate în legătură cu practicile și reprezentările respective” (Curelaru, 2006, p. 201). Construcția teoretică este ilustrată printr-o schemă concludentă:

Schema 1. RS, practici și context (Curelaru, 2006, p. 201)

Analiza dinamicii RS, a caracteristicilor și a resorturilor acestora, l-a condus pe Abric (1994) la delimitarea a trei tipuri de transformare: a) *transformarea rezistentă*, în cadrul căreia noile conduite sunt raționalizate de către subiect și pun în discuție, la un moment dat, elemente ale nucleului

central; b) *transformarea progresivă*, care introduce schimbarea treptat, fără rupturi, unde noile practici nu intră în conflict cu sistemul central; c) *transformarea brutală*, care apare în momentul în care noile practici, de o importanță majoră (o descoperire științifică, o catastrofă etc.), pun în discuție directă elemente ale nucleului central, iar adaptarea reprezentării devine imposibilă.

Dintr-o altă perspectivă, internă, Moliner, Rateau și Cohen-Scali (2002) identifică existența a trei faze în transformarea unei reprezentări: a) *faza de urgență*, perioadă care precedă apariția credințelor stabile despre un obiect de reprezentare; b) *faza de stabilitate*, caracterizată prin relații stabile între elemente și o relativă stagnare (faza de maturitate a reprezentării); c) *faza de transformare*, unde apar elemente noi în raport cu obiectul reprezentării, elemente care exercită presiune asupra consensului existent între elementele vechi ale RS (transformarea vizează mai ales integrarea noilor elemente în structura reprezentării).

4. Concluzii

Așa cum este proiectată în cercetarea psihosocială contemporană, RS apare ca o realitate complexă care se naște, se consolidează, se transformă și uneori moare conform unor reguli ce țin în egală măsură de istorie și de psihologie. Ea trăiește prin intermediul indivizilor și al grupurilor, datorită interacțiunilor sociale din viața de zi cu zi, mai ales prin interiorizarea modurilor de acțiune față de un anumit obiect social sau într-o situație dată.

Luând în considerare toate aceste aspecte, abordările actuale studiază RS sub multiple fațete: sincronice și diacronice, descriptive și funcționale, structurale și normative, teoretice și aplicative, pluridimensionale și multidisciplinare etc., fără a neglija identificarea cu precizie a momentului istoric în care se află aceasta (faza de urgență, faza de stabilitate sau faza de transformare – Moliner, 2001), aspect care își dovedește relevanța absolută pentru calibrarea cercetării în funcție de obiectul său. De exemplu, astăzi se discută tot mai mult despre organisme modificate genetic, și putem spune că RS a acestora este în faza de urgență.

Direcțiile actuale de cercetare în domeniul RS, care și-au dovedit validitatea prin consistența studiilor teoretice și a contribuțiilor metodologice și prin relevanța demersurilor experimentale, au reușit să mențină teoria reprezentărilor sociale în prim-planul vieții științifice din ultimele două decenii.

Résumé: Les deux dernières décennies ont été une période de grandes accumulations dans le domaine de la psychologie sociale, dont le progrès a déterminé une ramification massive des domaines d'étude, ainsi qu'une exploration

de plus en plus approfondie de ses concepts fondamentaux. Se proposant de faire le point sur l'évolution du concept théorique des représentations sociales, en mettant en évidence les théories qui – dans leur cohérence, mais plutôt dans leurs contradictions – lui ont donné sa consistance actuelle, l'article ci-présent repère les approches fondamentales ayant comme sujet cette réalité sociale complexe, qui a été étudié de plusieurs points de vue: synchronique et diachronique, descriptif et fonctionnel, structurel et normatif, théorique et applicatif, pluridimensionnel et multidisciplinaire etc.

Abstract: The last two decades distinguished as a period of great accomplishments in the field of social psychology, whose progress determined a massive diversification of its research domains, together with an increased exploration of its fundamental concepts. Having as purpose to offer a synthesis of the social representations concepts' evolution, and emphasizing the theories which, by their coherence and also contradictions resulted in its consistency, this article identifies the fundamental approaches of a complex social reality, studied from different points of view: descriptive and functional, structural and regulatory, theoretical and practical etc.

Bibliografie²

- Abric, J.-C. (1987). *Coopération, compétition et représentations sociales*. Cousset: DelVal.
- Abric, J.-C. (coord.) (1994). *Pratiques sociales et représentations*. Paris: PUF.
- Abric, J.-C. (2001). Metodologia culegerii datelor reprezentărilor sociale. In M. Curelaru (volum realizat de) *Reprezentările sociale, teorie și metode* (pp. 109-134). Iași: Erola.
- Abric, J.-C. (2002). L'approche structurale des représentations sociales: développements récents. *Psychologie et société*, 4, 81-103.
- Abric, J.-C. (2007). Analiza structurală a reprezentărilor sociale. In S. Moscovici, F. Buschini (coord.). *Metodologia științelor socioumane* (pp. 450-471). Iași: Polirom.
- Abric, J.-C.; Guimelli, Ch. (1998). Représentations sociales et effets de contexte. *Connexions*, 72, 23-37.
- Abric, J.-C.; Tafani, E. (1995). Nature et fonctionnement du noyau central d'une représentation: la représentation sociale de l'entreprise". *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 28, 22-31.
- Abric, J.-C.; Vergès, P. (1994). Les représentations sociales de la banque. *Études et recherches du GIFRESH*, 14, 69-82.
- Abric, J.-C. (sous la dir. de) (2003). *Méthodes d'études des représentations sociales*. Ramonville Saint-Agne: Erès.

---

² Toate citatele după surse în limbi străine sunt date în traducere proprie.

- Amerio, P.; De Piccoli, N. (1991). Représentation et action dans le contexte social. In J.-L. Beauvois, R.-V. Joule, J.M. Monteil (dir.). *Perspectives cognitives et conduites sociales*. III. *Quelles cognitions? Quelles conduites?*. Fribourg: Delval.
- Bataille, N. (2002). Un noyau peut-il ne pas être central. In C. Garnier, W. Doise (eds.). *Les représentations sociales, balisage du domaine d'étude*. Montréal: Editions Nouvelles.
- Bataille, M.; Mias, C. (2002). *Représentation du groupe idéale*, 6th International Conference on Social Representations (Stirling, 2002) (cf. http://geirso.uqam.ca/jirso/Vol1_Sept03/Bataille_Mias.pdf).
- Beauvois, J.-L.; Gilibert, D.; Pansu, P.; Abdelaoui, S. (1996). Internality, attribution and intergroup relations. *European Journal of Social Psychology*, 28, 123-140.
- Bourdieu, P. (2000). *Simțul practic*. Iași: Institutul European.
- Brandin, P.; Choulot, S.; Gaffié, B. (1998). Etude expérimentale de la transformation de deux représentation en réseau. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 37, 97-123.
- Cates, K.; Messick, D. (1996). Frequentistic adverbs as measures of egocentric biaisés. *European Journal of Social Psychology*, 26, 155-161.
- Cavallo, P.B.; Iannaccone, A. (1993). Représentations sociales et construction des connaissances. *Papers on Social Representations. Textes sur les représentations sociales*, 2, 139-150.
- Clémence, A. (2007). Analiza principiilor organizatorice ale reprezentărilor sociale. In S. Moscovici, F. Buschini (coord.). *Metodologia reprezentărilor sociale* (pp. 472-492). Iași: Polirom.
- Clémence, A.; Doise, W. (1995). La représentation sociale de la justice: une approche des droits dans la pensée ordinaire. *L'année sociologique*, 52, 371-400.
- Curelaru, M. (2006). *Reprezentări sociale*. Iași: Polirom.
- Curelaru, M. (volum realizat de) (2001). *Reprezentările sociale, teorie și metode*. Iași: Erola.
- De Rosa, A.S. (1988). Sur l'usage des associations libres dans l'étude des représentations sociales de la maladie mentale. *Connexions*, 51, 27-50.
- De Rosa, A.S. (1995). Le «réseau d'associations» comme méthode d'étude dans la recherche sur les représentations sociales: structure, contenus et polarité du champ sémantique. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 28, 96-122.
- De Rosa, A.S. (2003). Le réseau d'associations. In J.-C. Abric (coord.), *Méthodes d'étude des représentations sociales* (pp. 81-118). Ramonville Saint-Agne: Erès.
- Degenne, A. (1987). Présentation de l'analyse de la similitude. *Informatique et sciences humaines*, 15, 7-26.
- Doise, W. (1986). Les représentations sociales: définition d'un concept. In W. Doise, A. Palmonari (eds.), *L'étude des représentations sociales*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Doise, W. (1990). Les représentations sociales. In R. Ghiglione, C. Bonnet, J.-F. Richard (eds.). *Traité de psychologie cognitive* (pp. 113-175), 3. Paris: Dunod.
- Doise, W. (1997). Ancorarea în studiul reprezentărilor. In A. Neculau (coord.). *Reprezentările sociale* (pp. 155-163). Iași: Polirom.

- Doise, W.; Palmonari, A. (1996). Caractéristici ale reprezentărilor sociale. In A. Neculau (coord.). *Psihologie socială* (pp. 23-33). Iași: Polirom.
- Doise, W.; Clémence, A.; Lorenzi-Cioldi, F. (1992). *Représentations sociales et analyses des données*. Grenoble: PUG.
- Duveen, G. (2001). Representations, Identities, Resistance. In Kay Deaux & Gina Philogéne. *Representation of the social* (pp. 257-270). Oxford: Blackwell Pub Ltd.
- Elejabarrieta, F. (1996). Le concept de représentation sociale. In J.-L. Beauvois, J.-C. Deschamps (eds.). *La psychologie sociale*. t. II (pp. 137-149). Grenoble: PUG.
- Fischer, G.-N. (1987). *Les concepts fondamentaux de la psychologie sociale*. Paris: Dunod.
- Flament, C. (1994). Structure, dynamique et transformation des représentations sociales. In J.-C. Abric (coord.), *Pratiques sociales et représentations*. Paris: PUF.
- Flament, C. (1999). La représentation sociale comme système normatif. *Psychologie et société*, 1, 29-53.
- Galli, I.; Nigro, G. (1987). The social representation of radioactivity among italian children. *Social Sciences Information*, 26, 535-549.
- Galli, I.; Nigro, G. (1989). Les représentations sociales: la question de la genèse. *Revue internationale de psychologie sociale*, 3, 429-450.
- Guimelli, C. (1994). Transformations des représentations sociales, pratiques nouvelles et schèmes cognitifs de base. In C. Guimelli (coord.). *Structures et transformations des représentations sociales*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Guimelli, C. (1995). L'étude des représentations sociales. *Psychologie française*, 40-44, 367-374.
- Guimelli, C. (2001a). La théorie des représentations sociales: applications. In J.-M. Monteil, J.-L. Beauvois (coord.), *La psychologie sociale*, 5. *Des compétences pour l'application* (pp. 131-144). Grenoble: PUG.
- Guimelli, C. (2001b). Localizarea nucleului central al reprezentării. In M. Curelaru (volum realizat de) *Reprezentările sociale, teorie și metodă* (pp. 203-212). Iași: Erola.
- Guimelli, C. (2003). Le modèle des Schèmes Cognitifs de Base (SCB): méthodes et applications. In J.-C. Abric (sous la dir. de) *Méthodes d'étude des représentations sociales* (pp. 119-146). Ramonville Saint-Agne: Erès.
- Guimelli, C. (coord.) (1994b). *Structures et transformations des représentations sociales*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Guimelli, C.; Deschamps, J.-C. (2000). Effets de contexte sur la production d'associations verbales. Le cas des représentations sociales des gitans. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 47-48, 44-54.
- Jaspers, J.; Fraser, C. (1984). Attitudes and social representations. In R. Farr, S. Moscovici (eds.). *Social Representations* (pp. 181-214). Cambridge: Cambridge University Press.
- Jodelet, D. (1989a). *Folie et représentations sociales*. Paris: PUF.
- Jodelet, D. (1989b). *Les représentations sociales*. Paris: PUF.
- Jodelet, D. (1995). Reprezentările sociale, un domeniu în expansiune. In A. Neculau (coord.). *Reprezentările sociale*. Iași: Editura Știință și Tehnică.

- Jodelet, D.; Moscovici, S. (1990). Les représentations sociales dans le champs social. *Revue internationale de psychologie sociale*, 3, 285-288.
- Lahlou, S. (2003). L'exploration des représentations sociales à partir des dictionnaires. In J.-C. Abric (sous la dir. de) *Méthodes d'études des représentations sociales* (pp. 37-58). Ramonville Saint-Agne: Erès.
- Le Bouedec, G. (1984). Contribution à la methodologie d'étude des représentation sociales. *Cahiers de psychologie cognitive*, 4, 245-272.
- Leman, P.J. (1998). Social relations, social influence and the development of knowledge. *Papers on social representation*. 7, 41-56.
- Mannoni, P. (1998). *Les représentations sociales*. Paris: PUF.
- Mardelat, R. (1994). Pratiques commerciales et représentations dans l'artisanat. In J.-C. Abric (coord.) *Pratiques sociales et représentations* (pp. 213-245). Paris: PUF.
- Markova, I. (1999). Sur la reconnaissance sociale. *Psychologie et société*, 1, 55-80.
- Moliner, P. (1992). *La représentation sociale comme grille de lecture*. Aix-en-Provence: PUP.
- Moliner, P. (1993). ISA: l'induction par scenario ambigu. Une méthode pour l'étude des représentations sociales. *Revue internationale de psychologie sociale*, 2, 7-21.
- Moliner, P. (1994). Les méthodes de repérage et d'identification du noyau des représentations sociales. In C. Guimelli (coord.) *Structures et transformations des représentations sociales* (pp. 199-233). Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Moliner, P. (1995a). Noyau central, principes organisateurs et modèle bi-dimensionnel des représentations sociales. Vers une intégration théorique? *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 28, 44-55.
- Moliner, P. (1998). Dynamique naturelle des représentations sociales. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 40, 45-62.
- Moliner, P. (dir.) (2001). *La dynamique des représentations sociales*. Grenoble: PUG.
- Moliner, P.; Joule, R. V.; Flament, C. (1995). Essai contre-attitudinal et structure des représentation sociales. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 27, 44-55.
- Moliner, P.; Rateau, P.; Cohen-Scali, V. (2002). *Les représentations sociales. Pratique des études de terrain*. Rennes: PUR.
- Moliner, P.; Gutermann, M. (2004). Dynamique des descriptions et des explications dans une représentation sociale. *Papers on Social Representations. Textes sur les représentations sociales*, 13, 2.1-2.12 (cf. <http://www.psr.jku.at>).
- Moliner, P.; Martos, Anaïs (2005). La fonction génératrice du sens du noyau des représentations sociales: une remise en cause? *Papers on Social Representations. Textes sur les représentations sociales*, 14, 3.1-3.12 (cf. <http://www.psr.jku.at>).
- Morin, M.; Vergés, P. (1992). Enquêtes sur une représentations en voie d'émancipation: le SIDA pour les jeunes. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 15, 46-75.
- Morin, M. (1999). Emergence du SIDA et transformations des représentations sociales. In M.L. Rouquette, C. Gainer (dir.) *La genèse des représentations sociales* (pp. 14-41). Montreal: Éditions Nouvelles.

- Moscovici, S. (1976). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.
- Moscovici, S. (1992). La nouvelle pensée magique. *Bulletin de psychologie*, 45, 301-324.
- Moscovici, S. (1997). Fenomenul reprezentărilor sociale. In A. Neculau (coord.). *Reprezentările sociale* (pp. 15-74). Iași: Polirom.
- Moscovici, S. (1997). *Psihologia socială sau mașina de fabricat zei*. Iași: Polirom.
- Moscovici, S.; Perez, J. (1997). Representation of society and prejudices. *Papers on Social Representations*, 6, 27-36.
- Neculau, A. (1996). Reprezentările sociale – dezvoltări actuale. In A. Neculau (coord.) *Psihologie socială* (pp. 34-51). Iași: Polirom.
- Neculau, A.; Curelaru, M. (2003). Reprezentări sociale. In A. Neculau (coord.) *Manual de psihologie socială* (pp. 283-307). Iași: Polirom.
- Palmonari, A.; Doise, W. (1986). Caractéristiques des représentations sociales. In W. Doise, A. Palmonari (eds.) *L'étude des représentations sociales* (pp. 12-33). Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Rateau, P. (1995). Dimensions descriptive, fonctionnelle et évaluative des représentations sociales – une étude exploratoire. *Papers on Social Representations*, 4, 133-146.
- Rateau, P. (2000). Idéologie, représentations sociales et attitude: étude expérimentale de leur hiérarchie. *Revue internationale de psychologie sociale*, 13, 29-57.
- Rouquette, M.-L. (1994). *Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique*. Grenoble: PUG.
- Rouquette, M.-L.; Guimelli, C. (1995). Les «canevas des raisonnements» consécutifs à la mise en cause d'une représentation sociale: essai de formalisation et étude expérimentale. *Cahiers internationaux de psychologie sociale*, 28, 32-43.
- Rouquette, M.-L.; Rateau, P. (1998). *Introduction à l'étude des représentations sociales*. Grenoble: PUG.
- Roussiau, N.; Bonardi, Christine (2001). *Les représentations sociales: état de lieux et perspectives*. Liège: Mardaga.
- Seca, J.-M. (2001). *Les représentations sociales*. Paris: Armand Colin.
- Tafari, E. (2001). Attitudes, engagement et dynamique des représentations sociales: Études expérimentales. *International Review of Social Psychology*, 14, 7-29.
- Tafari, E.; Souchet, L. (2001). Changement d'attitude et dynamique représentationnelle: les effets de l'engagement dans des pratiques sociales. In P. Moliner (sous la direction de) *La dynamique des représentations sociales* (pp. 59-88). Grenoble: PUG.
- Vergès, P. (1994). Approche du noyau central: Propriétés quantitatives et structurales. In C. Guimelli (ed.) *Structures et transformations des représentations sociales* (pp. 233-253). Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.